

bývala považována za dceru Ptahovu, někdy též za manželku Sutechovu, zřejmě proto, že byla „cizinka“ a Sutech byl od časů Hyksů bohem cizinců. Podle jednoho textu na papyru jí Hor magicky způsobil neplodnost. Snad jde o aitolonii její „panenství“, rysu, který si zřejmě přinesla už ze semitské oblasti. – Od počátku XVIII. dynastie se v Egyptě vyskytuje **BAAL**. Jeho pocta je doložena zvláště v Mennoferu, tedy na severu. Zobrazován byl s kuželovitou čepicí a s býčími rohy, tedy s emblémy, které si zřejmě do Egypta již přinesl. Někdy byl spojován či ztotožňován se Sutechem, bohem nepřátelských cizinců. – Další semitský bůh, známý v Egyptě, je **REŠEF**. Stejně jako Baal se objevuje od XVIII. dynastie. Zobrazován byl jako kráčející člověk, nesoucí zbraně, zvláště štít s válečnou sekerou, na hlavě měl místo obvyklé královské koruny s ureem čapku s gazelí hlavou. Poslední ze semitských božstev, která zakotvila v Egyptě, je bohyně **KADEŠ**. Byla tam známa od XIX. dynastie. Je to bohyně tělesné lásky a rozkoše, proto bývá zobrazována nahá, stojící na lvu, v rukou má hady. Někdy byla spojována s Hathorou a vzývána také jako paní nebes.

SERAPIS nebo starším tvarem Sarapis byl v Egyptě zaveden a uctíván až v helénistické době za Ptolemaiovců, snad za Ptolemaia II. /nebo už za Ptolemaia I./, který podle zprávy starověkých autorů /Tacita a Plutarcha/ dal podle pokynu, obdrženího ve snu, převézt do Egypta velikou sochu boha Pluta ze Sinope do Alexandrie, kde pak dostal jméno Serapis. Podle jiných pramenů byla socha přivezena až později a to ze Seleucie. O vzniku tohoto božstva se vedly spory. Lexa zastával názor, že je to asijské božstvo, uctívané kdysi v Sinope pod původním jménem Šar-apšu. Lehman-Haupt tvrdili, že jde o babylónského boha Ea-sar-apsu – Ea, král oceánu. Dnes se však opět dává přednost starému vysvětlení, které předložil už Champollion, že jméno vzniklo jako Usir-Hapi. Jisté je, že v helénistické době byl býk Hapi čili Apis považován za podobu Usirovu čili Osiridovu a že Serapis převzal skoro všechny Usirovy rysy. Jako Usirev je i Serapis především vládce říše mrtvých, dárce plodnosti i zdraví, bůh věšteg a vizí a konečně vládce světa vůbec. Z Alexandrie se rozšířil jeho kult nejen v Egyptě, ale po celé římské říši a zanikl teprve s nástupem křesťanství.

5

EGYPTSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

KULT

A. OBJEKTY

Na prvním místě jsou to **chrámy**. Vykopávky ukazují, že v prehistorické době sloužily jako svatyně pouhé rákosové chýše. V historické době však Egypt oplývá mohutnými zděnými chrámy, které vesměs vykazují obdobné uspořádání. Okolo chrámu, budovy i nádvoří je vysoká zeď, která činí z chrámu svět pro sebe a zároveň pevnost. Vstupní brána s těžkými, kovem pobitými nebo i kovovými dveřmi, má po obou stranách dvě vysoké věže v podobě komolých čtyřbokých jehlanů. Na jejich zdech jsou stožáry pro vlajky. Před pylony bývaly z obou stran dvě sochy krále, sedícího na trůnu. Vůbec bylo prostranství před branou upraveno tak, aby tvořilo slavnostní vstup. Svatá cesta, mířící k bráně, byla z obou stran ohraničena řadou soch, lvů, beranů nebo sfing. Jejich podoba byla ve vztahu k bohu, jemuž patřil chrám. Mohutnou branou mezi pylony vešel návštěvník na obdélníkové nádvoří, obklopené slopořadím. Proti vchodu bývalo vyvýšené místo s oltářem. Za oltářem pak byla sloupová síň, osvětlená otvory přímo pod střechem jen tak, že v ní bylo pološero. Přejech z světla do tmy a ze tmy do světla měl důležitou psychologickou roli, množství světla či tmy bylo tedy promyšlené tak, aby mělo žádoucí účinek. Do síně vstupovali kněží. Za ní byla úplně temná místnost, „svatyně svatých“, řecky „adyton“, osvětlovaná jen umělým světlem. V jejím

středu byla skříň, dřevěná nebo kamenná, často z jediného kusu žuly, v níž byla uložena socha božstva. Ta nebyla velká, většinou necelý metr vysoká. Sem měl přístup jen velekněz, král, či ten, kdo byl pověřen péčí o boha. Po stranách svatyně byly další místnosti užívané jako skladiště bohoslužebného náčiní, kněžských oděvů i kultovních potřeb jako oleje, kadidla atd. Někdy bývala k chrámu připojena řada dalších budov, správních, hospodářských i jiných, zvláště když šlo o chrámy bohaté a důležité. K největším egyptským chrámům patřila svatyně vesetského Amona. Jeho chrám v Karnaku měl za Ramsese III. délku 90m a šířku 20m. Za Ptolemaiovců byl ještě podstatně rozšířen. Chrám byl zároveň i hospodářskou a správní jednotkou, patřilo mu mnoho polí, dobytka i dílen, proto měl i mnoho neknižských zaměstnanců, otroků, dělníků a dozorců. U chrámu bývaly i školy, archivy a vůbec střediska vzdělanosti.

Vedle těchto obvyklých chrámů stavěli staří Egypťané především zemřelým králům i **chrámy zádušní**, kde byl zemřelý uctíván jako bůh. V Údolí králů poblíž Vesetu se dodnes zachovaly velkolepé zbytky zádušních chrámů Mentuhotepe /XI. dynastie, 2070-2019/ a královny Hatšepsovy /XVIII. dynastie 1480/. Další podrobnosti o chrámové architektuře /obvyklé i zádušní/ najde český čtenář ve vynikající obrazové publikaci „Starověké kultury předního Východu“ /Umění světa II, Praha 1971/.

Mezi funerální /pohřební, pro mrtvé/ architekturu patří ovšem i **pyramidy**, které se vyvinuly ze staršího typu hrobů, zvaných **mastaby**. O funkci pyramid jsme mluvili již v předchozím paragrafu, když jsme se zabývali božstvem Tatenen, které zosobňuje – podobně jako pyramida – mytický prapahorek z počátku jsoucná. Populární, ale velmi názorný výklad o pyramidách najde český čtenář u V. Zamarovského „Jejich Veličenstva pyramidy“ /Praha 1975/ a „Za sedmi divy světa“ /Praha 1972/ str. 19-66.

Mezi sakrální objekty patřily také **obelisky**, o nichž už také byla zmínka a které jako pyramida zpodobňovaly prapahorek.

Sakrální funkci měla jistě i velká **sfinga** u Gizehu, zpodobňující zároveň boha slunce i krále, který ji dal zbudovat, pravděpodobně Chafre

z IV. dynastie. Původně se jí říkalo „Obraz boha Cheprera“, později Hu Harmachise – „Tvořivé slovo Hora na horizontu“. Tak je sfinga obrazem triumfujícího života, pozoruhodně opačná nežli jiní bozi, zobrazovaní s lidským tělem a zvířecí hlavou, zatímco sfinga má tělo lví a hlavu lidskou. Z malých sfing bývaly tvořeny svaté cesty před vstupem do chrámů.

Zvláštním případem kultických objektů jsou **sochy bohů a králů**, které nebyly jen památkou a připomínkou, nýbrž byly podle egyptské víry nadány zvláštním životem; proto byly při „odhalení“ či lépe zasvěcení oživovány zvláštním ritem, zvaným „otevření úst“, jímž byl oživován i mrtvý po mumifikaci těsně před uložením do hrobu /viz odstavec „Úkony“/.

Mezi různými chrámovými **náčiním** má zvláštní místo svatá **schrána**. Osiridova se jmenovala nšm-t, Amonova wšr h;t. Jakožto bárka je dopravním prostředkem bohů i mrtvých. Může být zosobněna a oslovena i oslavována jako „zachránkyně před smrtí“ /W. B. Kristensen/. Zvedání schrány na ramena nesoucích kněží bylo slavnostním rituálem, magicky zpřítomňujícím obnovu života.

B. OSOBY

O egyptském **kněžstvu** jsme poměrně dobře zpraveni. **Podmínek** k tomu, aby se někdo mohl stát knězem, bylo několik. Prvá byla – podobně jako např. v Izraeli – původ z kněžského rodu. Z pozdní doby známe doklady o sedmnácti kněžských generacích jednoho rodu. Další podmínka – také podobně jako v Izraeli i jinde – byla nedotčenost, a to tělesná a duševní. Součástí této nedotčenosti či dokonalosti byly také vědomosti a znalosti, které bývaly u některých egyptských kněží úctihodně rozsáhlé. A konečně poslední podmínkou byla obřízka, která se však neudílela hned po narození, nýbrž až na závěr přípravné doby, tedy v pubertě, a byla úvodem ke svěcení. Svěcení samo pozůstávalo z řady obřadů. Hlavní byly úkony očišťovací, zvláště koupele, a slavnostní uvedení do svatyně a představení božstvu, které připomíná vstupní audienci na vladařském dvoře. Při těchto úkonech i při všem konání v chrámě byl rozhodujícím

činitelem velekněz, který sice býval jmenován králem, ale protože funkce velekněze byla dědičná, bylo takové jmenování často jen formalitou anebo ho nebylo třeba vůbec. V Nové říši zvláště v Karnaku byl velekněz vybírán podle orákula, tedy věštbou, ale její výklad mělo tamní kněžstvo v ruce tak, že šlo prakticky o volbu nebo kooptaci.

Kněží bývali **organizováni** podle pevného řádu. U většiny chrámů se úřadující kněží dělili do čtyř skupin, nazývaných v helénistické době fylai. Ty se ve službě střídaly po měsíci a službu si předávaly protokolárně. Fylé splývala s rodem, každá pak měla svého vedoucího, který za ni odpovídal i vyjednával. Kněží několika chrámů města nebo i oblasti se spojovali v jakousi stavovskou či odborovou organizaci, v jejímž čele stával velekněz nejvýznamnějšího chrámu. Taková organizace konala společné konference /synody/, a to pravidelně, každoročně. Bývaly spojovány s celostátními slavnostmi, kdy se kněží oblasti museli sejít v některém chrámu i služebně.

Podle hodnostního pořadí se kněží dělili na několik tříd. Nejobvyklejší bylo dělení na dvě třídy, na vyšší „boží služebníky“, egyptsky hm w ntr, zvané za Ptolemaiovců profétai, a na nižší, „čisté“ /egyptsky nab/. Někdy se rozeznávaly tři třídy: 1. boží služebníci, 2. otcové boha, 3. čistí. V čele celého kněžského sboru stál velekněz. Míval titul „boží sluha“, v helénistické době se mu říkalo „prorok“, řecky profétés. Někteří velekněží měli ještě zvláštní tituly, tak Amonův „Otevírající dveře nebes“, Hathorin velekněz z Enetu „Uspokojující její veličenstvo“, Thovtův velekněz z Chumu „Nejvyšší z pěti“, Ptahův velekněz z Mennoferu „Velmistr umělců“, Reův velekněz z Onu „Veliký, jenž vidí“ /totiž Rea/ atd. Ve velkých chrámech bývalo později i velekněží několik, měli titul „Prvý, druhý, třetí, atd. boží sluha“. – Další významný kněžský úřad byl **cheriheb**, „pořadatel slavností“ či „předčítatel“. Ve velkých chrámech jich byl celý sbor. Jejich povinností bylo předčítání ze svatých knih a řízení slavností. Někteří z nich mívali ve správě chrámovou knihovnu. Ze všech kněžských skupin bývali cherihebové nejvzdělanější, Lexa je nazývá výkvětem egyptské inteligence. Prostí kněží, zvaní „čistí“ konali oběti a další posvátné úkony menšího významu. Za Ptolemaiovců bývali kněží nazýváni těmito

řeckými tituly: profétai, stolistai, pteroforoi, hierogrammateis. Prostý lid mezi kněží počítal i skupinu, nazývanou pastoforoi, kněží sami však je mezi sebe nepočítali. Byli to chrámoví posluhové na způsob kostelníků. Správu chrámu i jeho majetku měl v ruce **výbor**, jehož členové měli tituly podle svých funkcí, třeba „písař božího domu“, „pokladník božího domu“, „představený spíží“, atd. Z pozdější doby máme doklady o tom, že se tento výbor po určité době pravidelně znovu volil.

Ne vždy bylo **kněžství** hlavním **povoláním**. Mnozí kněží už ve staré době mívali úřady světské, jež byly jejich hlavním zaměstnáním. Ale máme doklady i opačné, že hlavním povoláním bylo kněžství a kněz měl ještě nějaké další funkce, např. ve státním aparátě, které mu přinášely vydatný příjem.

Kněží mívali i zvláštní **oděv**. Za starých časů se celkem nelišil od oděvu člena vyšší společnosti, býval bílý, doplněný sandály na nohou, a přes prsa nosil kněz šerpu jako odznak své důstojnosti. Později se jako odznak kněžství ustálila levhartí kůže, kterou kněží nosili kolem boků. Kromě toho se kněžský kroj lišil podle místa. Tak kněží v Onu nosili kůži, ozdobenou hvězdami, kdežto v Mennoferu nosili náprsník /srovnej náprsník izraelského velekněze! a na hlavě zvláštní čůpek k jedné straně, zvaný „dětská kadeř“, který měl naznačit, že kněz je „dítě boží“. V Nové říši se kněží svým oděvem i výstrojí vůbec lišili od ostatních víc než dříve; podstatou jejich odlišení však nebyly nové zvláštnosti, nýbrž spíše to, že zachovávali starý způsob odívání. Znakem kněžství pak byla především vyholená hlava; tím se zvláště zřetelně lišili od ostatních členů vyšší společnosti, kteří tehdy houfně nosili módní paruky.

Ve chrámech, zasvěcených bohyním, bývaly odedávna i **kněžky**. Později je najdeme i v chrámech, zasvěcených bohům. V čele sboru kněžek byla družka boha, zvaná řecky pallakidé. Známe ji především z kultu Amona a Mina. Stejně jméno měly i krávy, patřící do družiny býka Apise. Tím se vysvětluje poslání této vůdčí kněžky: Má pečovat o uspokojení sexuálních potřeb boha. Podstatou egyptského kultu bohů je totiž pečování o všechny jejich potřeby, tak aby bohové byli spokojeni a jednali s lidmi přívětivě. Pallakidé těší boha tancem a zpěvem, podobně jako faraóna

členky jeho harému. Snad také spávala v chrámu. Jinak nám její sexuální činnost či povinnosti nejsou zcela jasné. Zdá se, že některé tyto kněžky musily zachovával panenství, tj. uchovávat se pro boha, jemuž sloužily, u jiných se zdá naopak, že k jejich povinnostem náležela i sakrální prostituce. V helénistické době je synúsíá /spolubytí/ kněžky s božstvem součástí zasvěcovacích rituů v mystériích /obdoby jsou v Indii/. Mezi egyptology panuje dosud spor o tom, zdali kněžky v chrámech byly k dispozici faraónovi jako vtělení boha či nikoli. Vzhledem k tomu, že farao měl svůj vlastní harém, je asi málo pravděpodobné, že by vztah faraóna ke kněžkám v chrámech měl konkrétní podobu.

Nejvýznamnější posvátnou osobou Egypta byl sám **král** čili farao /obvykle vykládáno jako „velký dům“/. Od počátku egyptských dějin byl považován za boha /Hora/ nebo za božího syna /syna Re/. Jeho **titulatura** se rozrostla do pěti jmen, poslední z nich pak vyjadřuje jeho úzký vztah k bohu Re. Papyrus Westcar ze Staré říše líčí, co se o **původu** faraóna vyprávělo za IV. dynastie: Reddedet, manželku kněze slunce, navštívil sám Re a ona počala tři krále, Eserrefa, Sahure a Kekoa. Když se přiblížil čas porodu, přišly samy bohyně Eset, Nebthet, Meschenet a Heket, doprovázené Chumem, a asistovaly při porodu. Pak daly dětem jména a připojily příznivé věštby. – Z Nové říše máme stejnou představu doloženu v nápisech zádušního chrámu královny Hatšepsowet. I k její matce přišel sám bůh Amon-Re a počal ji. Při porodu zase asistovala řada bohů a určila její šťastný los. – Mezi faraónem a skutečnými bohy byl ovšem zachováván i určitý rozdíl: Farao je titulován jako „dobrý bůh“, kdežto bozi jako „velký bůh“. Na starých reliéfech či obrazech je farao větší než ostatní postavy a všechno jednání vychází z něho samého. Všichni ostatní jen – dogmaticky pojato – přebírají iniciativu od faraóna, jsou ho poslušni, konají jeho „krásnou vůli“. Farao pak svými výroky určuje a vytváří Maat, Pravdu a Řád, dává jí vstupovat do světa, a tak je ve své osobě zároveň **ručitelem** fungujícího **kosmického řádu**. Ve faraónovi se soustřeďují mytické síly života a z něho se rozlévají po celé zemi. Magicky pojaté obnově těchto sil sloužila slavnost jubilejí čili třicetiletí, o níž již byla zmínka v oddílu o posvátných předmětech v odstavci o sloupu džed. Proto nastoupením

nového faraóna či obnovením jeho sil výroční slavností se nově zpřítomňuje či začíná zlatý věk, doba hojnosti a štěstí.

Nemalý význam měla i **královna**. I když přímou vládkyní na faraónském trůnu byla – pokud víme – jen Hatšepsowet /1511-1480/ z XVIII. dynastie, přesto měly mnohé královny velký politický vliv. Tak krále Achmose, zakladatele XVIII. dynastie /1576-1554/ vydatně podporovala v jeho díle jeho bába, matka i manželka. Proslulá královna Teje byla spoluvládkyní svého manžela Amenhotepa III. i svého syna Amenhotepa IV., potomního Echnatona. – Nábožensky je královna především prostředkem, jímž božská bytost vstupuje do světa /srov. Starý zákon Gn 6,2/. Odtud i její tituly, jak je máme zachovány z Nové říše: „družka boží“, „matka boží“, „velká žena krále“, „paní obou zemí“. Prototypem královny jsou supí bohyně Mut, družka Amonova, a lví bohyně Tefnut, družka Šovova. Při některých slavnostech funguje královna po boku svého manžela. Je např. jedinou ženou, která se smí účastnit procesí při slavnosti boha Mina a konat i některé obřady.

Král a částečně i královna jsou vlastně skuteční, praví kněží; teoreticky vzato je všichni ostatní kněží jen zastupují, i když prakticky se někteří faraónové zvláště v pozdní době stávali jen hříčkou v rukou mocného kněžstva. Ale sakrální funkce faraónů zůstala zřetelně v povědomí i v době Ptolemaiovců, kteří jí vydatně využívali k posílení své moci, jako už předtím Alexandr Veliký.

C. ÚKONY

Různé sakrální úkony můžeme rozdělit do tří hlavních skupin: Úkony, konané pravidelně v chrámech, dále slavnosti a konečně úkony pohřební, které měly v Egyptě obzvláště velký význam. Probereme si je postupně.

Pravidelná bohoslužba v egyptských chrámech spočívala především v **opatrování boha**, který v chrámu sídlil. Kněz, konající službu, vešel ráno do svatyně a za neustálých modliteb rozsvítil nebo upravil svítilnu, která ve svatyni svítila. Potom se obrátil ke stupňům svatostánku, v němž byla socha boha, a sklonil se tváří k zemi. V této poloze vzýval boha krát-

kým chvalo zpěvem. Pak vstal a očistil celou svatyni tím, že ji vykropil vodou a vykouřil kadidlem. Potom znovu přistoupil ke svatostánku, otevřel jej, vyňal sochu boha a udělal mu ranní toaletu, to jest svlékl ho, umyl, okouřil kadidlem, namazal posvátným olejem – jako se mazávali vznešení Egyptané po koupeli – a znovu jej oblékl. Nakonec mu nalíčil obočí. Pak přišlo krmení. Kněz předložil bohu potravu, nejčastěji pečené maso, koláče, čerstvou vodu, mléko, pivo i víno. Vše doplnil květinami, jimiž se už ve starém Egyptě zdobily hodovní síně. Potom sestoupil nazpět po stupních a vkleče s tváří skloněnou k zemi čekal, až bůh skončí hod. Mezitím stále odříkával modlitby či liturgické texty. Když končil, uplynula zároveň doba, stanovená k tomu, aby se v ní bůh nasýtil. Nato kněz odnesl pokrmy, z nichž bůh požil neviditelnou sílu. Znovu sochu okouřil kadidlem a uložil zpět do svatostánku, jehož dveře zapečetil. Pak ještě jednou padl tváří k zemi, odříkal chvalozpěv a vyšel ze svatyně.

Vedle této péče o sochu boha se konala v chrámech ovšem ještě řada obřadů, jejich společný jmenovatel však byl týž: uspokojit boha, naladit ho příznivě, a tak ho přimět, aby byl ke svým ctitelům přívětivý. Nejdůležitější formou takové bohoslužby byly **oběti**. Obětník přinášel do chrámu pokrmy i přiváděl zvířata. Kněz nejdřív zjistil, zdali jsou obětiny čisté, zdali tedy mohou být obětovány. Dobytek se pak porazil a vybrané části upekly. Potom se kladly na oltář bohu nebo duchům zemřelých, pro které bylo možno takové obětní díly zakoupit asi podobně, jako se mohly zakoupit zádušní mše, a nakonec se o obětní díly, zbavené neviditelné síly, podělili kněží. Zápalné oběti, při nichž se části obětovaného zvířete spálila na oltáři, konali Egyptané zřídka, většinou jen tehdy, když bůh či duch, jemuž se obětovalo, byl daleko. Snad byla v pozadí představa, že dým z oběti může vzdálenému bohu donést kouzelnou sílu z oběti. – Obětní zvířata, určená k porážce, se nazývala „nepřátelé boha“. Zřejmě měla tyto nepřátele ztělesňovat a zastupovat a obětování bylo zároveň zpřítomněním vítězství. Někteří badatelé z toho usuzovali, že se v Egyptě v dávných dobách konaly i lidské oběti především z řad zajatých nepřátel, jako to bylo obvyklé třeba u Aztéků. Nemáme však o tom žádné zřetelné doklady. – Nic z toho, čeho se užilo při bohoslužbě, nepřišlo nazmar. Protože bylo

vše proniknuto neviditelnou božskou silou, užívalo se všech těchto předmětů jako amuletů /srovnej předměty, dotýkané např. papežem!/. Zvláště odložená roucha bohů bývala velmi ceněna a sloužila hlavně k oblékání mumií, jimž tak měla poskytnout ochranu.

Slavnosti byly ve starém Egyptě četné a okázalé. Významní bozi měli svou výroční slavnost, která se každým rokem opakovala se stejným datem a trvala i několik dní. K chrámu se shromažďovalo mnoho poutníků, vznešení hosté a kněžstvo se účastnili obřadů na chrámovém nádvoří, ostatní čekali venku, aby mohli spatřit sochu boha, která při nejvýznamnějších výročních slavnostech opouštěla chrám a konala pravidelnou pouť, při níž navštívila jiného boha v jeho chrámu nebo zádušní chrámy mrtvých králů. O takových poutích už byla zmínka v předchozím paragrafu u bohů Mina, Amona, Kematefa, Bastet a Thovta. Pouť konal bůh obvykle na skvostně vyzdobené bárce. Lid mu jásal vstříc a slavil svátek hodováním, tancem i zpěvem.

Z výročních slavností se vyvinula **mystéria**, konaná zvláště v Abydu k počtu Usira a Esety. Zmínili jsme se o nich již v odstavci o těchto bozích. Mystéria byly obřady, často tajné, které dramaticky předváděly rozhodující okamžiky mýtu o Usirovi a Esetě, a tak poskytovaly účastníkům ujištění o tom, že i oni budou mít podíl na překonání smrti a tajemné obnově života, kterou zpodobňoval Usirev. Připomněli jsme si již také, jak velice se tato mystéria rozšířila v helénistické a římské době.

Zvláště důležité byly v Egyptě **pohřební** obřady. Celé egyptské náboženství je vlastně jediný velký zápas se smrtí, jediný veliký pokus ujistit sebe sama, že poslední slovo má život a nikoli smrt, a proto že život má smysl a naději. Proto i tolik péče – jako nikde jinde na celém světě! – o mrtvé, aby se jim tím vším zajistil nový a co nejkrásnější život i po smrti. To je nejvlastnějším smyslem egyptských pohřebních obřadů. Lze tedy říci, že společným jmenovatelem všech egyptských pohřebních obřadů je magie, to jest úsilí podrobit a spoutat božské síly tak, aby sloužily mrtvému. Nejde tedy jen o to, mrtvému příznivě naklonit bohy nebo oslavit jeho památku, nýbrž přímo o to, zaopatřit mu magickým počínáním co nejlepší záhrobní úděl.

Nejen králové, ale i jiní bohatí Egypťané a v pozdější době stále širší vrstvy obyvatel bývaly balzamovány, čili mumifikovány. **Mumie** ze Staré říše jsou ještě nedokonalé, zato mumie z Nové říše jsou vypracovány velmi přesnou a účinnou technikou, která umožňovala zachovat i rysy tváře. Celé balzamování bylo zároveň obřadem, při němž se dramaticky předvádělo balzamování mrtvolky Usirovy. Někteří balzamovači hráli roli Sutechovu, jiní roli Anupovu atd. Balzamování probíhalo tak, že z mrtvolky byly vyňaty vnitřnosti, které byly uloženy do čtyř zvláštních džbánů, zvaných kanopy. Byla o nich zmínka při výkladu o ochranných božích kanop, v odstavci o bohu Duamutefovi v oddíle o božích, zpodobňovaných se zvířecí hlavou. Omyté tělo bylo na čas uloženo do ledku, pak napuštěno pryskyřicemi, natřeno dehtem /slovo mumie je odvozeno z arabského názvu pro asfalt/ a ovinuto obinadly, dlouhými na sta metrů. Při zavíjení byly mezi ně kladeny šperky a amulety. Pak byla mumie uložena do rakev, častokrát několikanásobné, jejíž víko zobrazovalo zesnulého, a vrácena pozůstalým. Celé balzamování trvalo sedmdesát dva dny.

Vlastní **pohřeb** začal shromážděním příbuzných a přátel, šlo-li o krále, tedy mnoha hodnostářů a kněží. Rakev s mumií byla naložena na saně a dopravena nejprve k Nilu, pak přepravena přes nil, protože většina sídlišť byla na pravém, východním břehu, kdežto většina pohřebišť na levém, západním břehu. I přes Nil se jezdilo v pevném pořádku. Na prvé lodi jela rakev, žena a děti zesnulého a kněz – cheriheb čili předčítač, který vedl pohřební obřady. Na druhé lodi jely další ženy, na třetí muži z příbuzenstva, na čtvrté vznešení hosté, na páté služebníci s oběťmi. Na břehu se opět průvod seřadil a ubíral se k hrobce, doprovázen nárkem plaček. Před uložením rakev do hrobky se konaly další významné obřady. Byly napodobením toho, co podle báje vykonal kdysi Hor pro svého mrtvého otce Usira. Kněz ještě jednou mumií očistil tím, že ji pokropil vodou a okouřil kadidlem a pak přišla nejdůležitější část obřadu, zvaná „**otevření úst**“. Bylo to vlastně magické oživení mumie. Podobný obřad se konal také při zasvěcování soch. Tento rituál je doložen již ve Staré říši, avšak z této doby o něm máme málo informací. Nejpodrobnější máme až z Nové říše, z hrobu Seti I. Kromě cheribeba, který obřad řídí, účinkuje při něm ještě

šest dalších kněží či hodnostářů a dvě plačky. Vše bylo dramatizováno; mrtvého, který má být probuzen, hrál jeden z kněží, nejprve schoulený, jakoby spící u oživované sochy či rakev. Pak byly obětovány dvě gazely, jedna husa a hlavně jeden býk – již zmíněný symbol plodnosti a života – , jehož noha a srdce se předkládají soše či mrtvému. Kněz se dotýká sochy či podoby mrtvého řadou nástrojů, holí s hlavou berana, čtyřmi dalšími hůlkami, husím brkem a zlatým prstem, a nakonec svým vlastním malíčkem úst oživovaného. Na to byl oživovaný symbolicky oděn a byl mu předložen obětní stůl k hodu. Poté – pokud šlo o pohřeb – byla rakev spuštěna do hrobu, chodba k pohřební komoře pečlivě zasypana a vchod zapečetěn pečeti s obrazem Anupeva, strážce mrtvých.

Mocnému a bohatému mrtvému se však obětovalo i dál. Jestliže na to pozůstalí měli dost peněz, snažili se získat nějakého kněze nebo třeba i více kněží, kteří by převzali **zádušní službu**, a to nejen kněží sami, nýbrž i jejich potomci, jak se zavazovali ve smlouvě. Jako základ stálého příjmu zádušních kněží jim pozůstalí přidělovali pozemky, které pak zůstaly v rukou kněžské rodiny. Tím, že bohatí zřizovali ze svého majetku takové zádušní nadace, byly ve starém Egyptě, jak poznamenává Lexa, částečně mírněny sociální rozdíly, když se tak půda dostávala do rukou bezzemků.

6

EGYPTSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

ETIKA

A. PRAMENY POZNÁNÍ

Srovnáme-li etická měřítká starých Egypťanů s měřítky jejich sousedů a současníků, ukazuje se, že egyptská etika měla vysokou **úroveň** a řadu humanistických rysů, pro které se Egypťané někdy svým sousedům zdávali změkčilí. Jistě to souviselo s řadou okolností. Egypťané nebyli národ bojovníků, stará zjemnělá kultura vedla k tomu, že Egypťané pohrdali člověkem, který se dal zmítat svými pocity, a tíhli naopak k tomu, lidské jednání a lidské vztahy formalizovat. To vše se samozřejmě projevuje i v etice starého Egypta.

Nejzávažnější zprávy o egyptské etice nám poskytují **tři prameny**: Je to předně egyptské mudrosloví čili literatura sapienciální, dále náhrobní nápisy, obsahující chvalořeči na mrtvé a výčet jejich ctností, a konečně „Kniha mrtvých“, jakýsi průvodce na cestu podsvětím, která obsahuje vyznání nevinnosti mrtvého a výčet jeho drobných skutků. Podívejme se na tyto prameny postupně.

1. MUDROSLOVÍ

Byl to v Egyptě oblíbený literární druh, pěstovaný po celé egyptské dějiny. Jeho vnitřní podstatou je přesvědčení, že celým světem vládne racionální etický řád, který je možno odečíst z běhu událostí. Kdo tento řád,

ztělesněný bohyní Maat /viz b/ norma/ poznal a chová se v souladu s ním, ušetří si v životě trápení a neúspěch a naopak dosáhne vážnosti a přízně vladaře, mocných lidí i bohů. Podobná představa o moudrosti a podobné pěstování mudroslovné literatury máme doloženo i jinde, např. ve starém Izraeli, ale Egypt měl v mudrosloví ve starověku zřetelně primát; některé izraelské mudroslovné texty jsou zřetelným ohlasem textů egyptských. Zachovaly se nám tyto nejdůležitější mudroslovné sbírky:

Stará říše:

Učení Hardžedefa – zatím česky nevydáno

Učení Ptahhotepa – viz Lexa, *Obecné mravní nauky staroegyptské II*, Praha 1928, s. 19-46, výňatek: Lexa, *Výbor ze starší literatury egyptské I* s. 45-61

Učení Kagemniho – zachován jen velmi malý zlomek, viz Lexa, *Obecné mravní nauky II* s. 47-49

Prvé mezidobí:

Učení Merikare – zatím česky nevydáno

Střední říše:

Učení Amenemhetovo – Lexa, *Výbor I*, s. 136-138

Učení Chetiho – Lexa, *Výbor I*, s. 193-196

Nová říše:

Učení Aniho – Lexa, *Obecné mravní nauky staroegyptské III*, Praha 1929, *Nauky Aniova a Amenemopetova*, též Lexa, *Výbor I*, s. 234-250

Učení Amenemopovo – Lexa, *Obecné mravní nauky III*, Lexa, *Výbor I*, s. 251-269

Pozdní doba:

Papyrus Insinger – Lexa, *Obecné mravní nauky staroegyptské I*, *Demotický morální papyrus leydenský*, Praha 1926, překlad s. 20-58

Učení Anchšesonkovo – česky zatím nevydáno

Z tohoto přehledu je patrné, že český čtenář má především zásluhou prof. Lexy výbornou možnost přečíst si ve vlastním jazyce podstatnou část mudroslovných textů, které se nám zachovaly.

2. NÁHROBNÍ NÁPISY

Nacházíme je už v hrobech Staré říše. Formálně mají podoby vyznání zesnulého, který vypráví, co činil a co nečinil za svého života. Ve skutečnosti je to však chvalořeč na mrtvého, kterému se přiřítají takové vlastnosti, které by mu pomohly obstát na podsvětním soudu. Pěknou ukázkou takového textu uveřejnil Lexa ve *Výboru I*, s. 27-28. Je to nápis z hrobky knížete Herchufa, který žil za králů VI. dynastie Merenrea a Pepiho II. Odstavce o dobročinnosti a bezhříšnosti jsou podle Lexy základem, z něhož se po dvanácti stoletích vyvinula významná 125. kapitola *Knihy mrtvých*, o níž bude pojednávat příští odstavec. Herchuf se chlubil, že dával chléb hladovému, šaty nahému a že převážel přes Nil toho, kdo neměl svou loďku, dále že mluvil jen dobré a vypravoval jen to, co bylo žádoucí. Nikdy neřekl o nikom nic zlého jeho představenému. Nesoudil se se svými sourozenci a nepromrhal majetek, zděděný po otci.

3. KNIHA MRTVÝCH

Zvláště pak její 125. kapitola. O knihách mrtvých píše podrobně Lexa, *Náboženská literatura staroegyptská*, s. 208-266. Zde si o nich připomeňme jen to nejpodstatnější. Jde vlastně o jakéhosi průvodce na cestu do záhrobí, kterého si bral zemřelý s sebou do hrobu. Název sám není přesný, správně bychom měli říkat „*Knihou ducha X.Y.*“ nebo ještě přesněji „*Knihou zářícího ducha X.Y.*“ /viz pojem Achu v oddíle o bozích ve zvířecích podobách/. Přesný egyptský název je Ro'ev nev piret em horev – kniha o vycházení v den, tedy z říše mrtvých do říše živých. Její hlavní účel byl tedy nejen v tom, aby zemřelý obstál na podsvětním soudu, ale také aby byl opatřen zásobou účinných zaříkávacích, která by mu umožňovala vrátit se podle libosti na svět. Text *Knihy mrtvých* krystalizoval po mnoho století. Jako jádro sloužily krátké texty z pyramid či

z rakví, navzájem spojované a doplňované. Vývoj textu byl ukončen až v době saiské /XXVI. dynastie, 663-525/, kdy každá kapitola dostala své pevné místo. Knihy bývaly psány na papyru a často bohatě ilustrovány. Zachovalo se jich mnoho a jejich text je poměrně dobře probádán. Jádrem knihy je kapitola 125, která se týká výpovědi zemřelého na podsvětním soudu. Tento soud bývá zpodoběn i na obrazu. Má dvě části. V první části obrazu /podle Lexy, Náboženská literatura, s. 214/ je síň Obou Pravd. V jejím pozadí sedí 42 boží – soudci. Uprostřed jsou velké váhy, na jedné misce leží srdce, symbol svědomí zesnulého, na druhé misce je závaží, mající tvar bohyně Pravdy – Maat, symbolu spravedlnosti. Bůh Anupev se šakalí hlavou stojí u vah a pozoruje, jsou-li váhy v rovnováze. Napravo stojí bůh Thovt, obrácený k vahám, a zapisuje výsledek vážení na svitek papyru. Za ním je netvor s hlavou krokodýla, hrudí lva a zadkem hrocha. Ten pohltí zesnulého, nebude-li uznán za spravedlivého. Nalevo od vah stojí bohyně obou Pravd, jimž Vepvavet předvádí zesnulého, který se uctivě uklání. – Na druhé části obrazu přivádí Hor ospravedlněného před trůn Usirův, který stojí pod baldachýnem na pódiu. Trůnící Usirev má na hlavě korunu atef, v rukou pastýřské žezlo a důtky, odznaky královské moci. Za ním stojí bohyně Eset a Nebthet, před ním roste ze země lotos, z jehož květu se vynořují čtyři synové Horovi. Před trůnem pod schody stojí stůl a na něm je pečená býčí kýta, pečená husa, chléb a koláče, kolem jsou džbány s pivem, vínem, čerstvou vodou a mlékem, kelímky s masem a oleji. Vše je vyzdobeno květinami, zvláště lotosy. Text 125. kapitoly pak je instrukce /Lexa, náboženská literatura 239/, „co má říkati při vstupu do síně obou pravd, aby zbaven byl všech hříchů, kterých se dopustil, a aby směl popatřiti ve tváře všech bohů“. Pak přichází vyznání, které je jakýmsi egyptským zповědním zrcadlem. Proto z něho můžeme vyčíst, co Egypťané považovali za hřích a co ne. Pikantní však na celé věci je to, že podle směrnic Knihy mrtvých má zesnulý své hříchy popřít a vydávat se za spravedlivého. Bude-li před bohy na podsvětním soudu vystupovat v roli spravedlivého – a to mu má právě Kniha mrtvých umožnit nebo alespoň usnadnit – , bude ospravedlněn. To je velmi problematická relativizace

vážnosti podsvětního soudu. Jak se projevovala v praktickém životě, můžeme si ovšem dnes těžko ověřit.

B. ETICKÁ NORMA

Tou je bohyně MAAT, zosobněná pravda, spravedlnost a řád. Byla už o ní několikrát zmínka, nyní se jí věnujeme soustavně. Její **jméno** znamená základ či základnu, bázi pro sochu, speciálně pak pro baldachýnovou kapličku, v níž bývá zobrazován bůh Ptah. Proto je Ptah od počátku „Pán Maaty“. Z tohoto původně zcela konkrétního významu se pak vyvinul pojem ontického základu celého kosmu, pojem „světového řádu“, na němž spočívá celý svět, pojem kosmické harmonie, práva, spravedlnosti a pravdy. V tomto abstraktním významu pojmu Maat můžeme rozlišit /podle Morenze, Gott und Mensch, s. 118/ tři složky. 1. Předně je Maat stvořením ustavený **řád** jsočina, přírody i společnosti, tedy to, co je pravé a správné. Právo, Spravedlnost, Pravda jsou opak křivdy, lži a bezpráví. 2. Dále je Maat udržující a **životodárný princip**, bez něhož by se svět zřítíl do chaosu. Proto je úkolem krále i každého člověka vůbec, „činit Maat“, to jest tento řád střežit, zastávat a obnovovat, kdekoli byl porušen. 3. A konečně v zosobněné podobě je Maat **bohyně**, která je ztělesněním tohoto řádu, spravedlnosti a pravdy, dcera Reova, z níž Re žije. Boží i král žijí Maatou a nakonec lze říci, že jí žije každý člověk, protože život je možný jen v řádu, jen řád život umožňuje, chrání a zajišťuje. Odtud lze vysvětlit sklon Egypťanů k institucionalizování a ritualizování všech forem společenského i náboženského života.

Vláda Maaty se projevuje tak, že Maat vchází do světa **skrze krále**, který – stejně jako boží – „jí a pije Maat“ /srov. Jan 4,31/. Maat se ztožňuje s králem, král „činí Maat“ /srov. Ž 45,5; 89,9; Př 12,22; Jan 1,17; 14,6/. To se konkretizuje v ritu tak, že král slavnostně obětuje obraz /sošku/ Maaty Reovi. Tato soška či vůbec podoba Maat vyhlíží jako žena se pštrosím pérem na hlavě. Někdy bylo jejím znamením i péro samo. Královské zákony jsou pravda sama, jejich vydáváním král stále znovu vytváří a udržuje kosmický řád, jejich plněním se tak Pravda – Maat prosazuje

a ujímá vlády nade vším jsoucnem. Proto jsou královny rozkazy „krásné“ /srov. pojem neferu v úvodu § 41/, proto i jeho vláda je „krásná“, protože zrcadlí „krásný“, sám v sobě dokonalý kosmický řád.

Maat je poznatelná a **naučitelná**, lze ji odečíst z běhu všech věcí. Toto přesvědčení je základem mudrosloví, které právě chce zprostředkovat znalost Maaty, naučit žít člověka ve shodě s ní, a tak ho učinit ctnostným. Přesvědčení o naučitelnosti ctnosti tedy sdíleli Egypťané s Řeky, zvláště Sókratem a jeho následovníky. Myticky vyjádřeno, je konání práva způsob, jak Maat stoupá čili je obětována bohům /srov. židovskou legendu o Šekině!/, takže bychom mohli až mluvit o jakémsi „koloběhu“ Maaty. Znalost kosmického řádu umožňuje však nejen žít s ním ve shodě a tedy správně, nýbrž také ovládat jsoucno. Proto je v pojmu Maat skryta i předjímka moderního rozpoznaní, že poznání přírodních zákonitostí nám umožňují přírodu ovládat.

Maat jako spravedlnost a právo je patronkou právního života říše, patronkou soudců; vedoucí vezír, který se svou funkcí blížil novodobému ministru spravedlnosti, měl titul „prorok Maaty“.

C. DVA ZÁKLADNÍ ETICKÉ TYPY: VÁŠNIVEC A MLČENLIVEC

Shrneme-li předchozí údaje, vyplývá z nich, že Egypťané nezakládali svůj život na osobním vztahu k svrchovanému Bohu, tedy na víře v křesťanském smyslu, nýbrž na sebedodržení kosmicko-etické harmonii jsoucna. To vše je Maat. Mezi přírodním řádem a etikou není v Egyptě přerývka, jedno přechází plynule do druhého. Člověk, který z tohoto řádu, do něhož vposledku patří i bohové, vybočuje, škodí sám sobě. Nejvyšším cílem života pak je překonat smrt a získat posmrtnou blaženost. Kosmický řád je dobrý, stačí se ho držet, není třeba nic opravovat a napravovat, měnit a převracet. Naopak, změny a převraty jsou pro Egypťana věc zlá, je to vpád chaosu, zla a nicoty. Politická struktura státu s faraónem na špičce splývá s kosmickým řádem; proto v mezidobích, kdy se ústřední vláda hroutí, procházejí Egypťané zároveň metafyzickým otřesem, který jim problematizuje smysl života a jsoucna vůbec.

Je-li základní ctností podřízení této kosmicko-etické harmonii, vyplývá z toho, že jsou možné dva základní etické postoje. Postoj člověka, který se podřizuje, který je tichý, mlčenlivý – to jest nereptající, pokorný a trpělivý, a jeho protikladem pak je člověk buřič, vášnivec, halasící a plný vzdoru. To vše je zlé. Tyto protiklady jsou nejzřetelněji vyjádřeny v nauce Amenemopově kap. XVI, kterou zde cituji podle Lexova překladu /Výbor I, s. 263/:

Nedávej se do sporu s násilníkem
a neútoč na něho slovy.
Buď opatrný před nepřítelem
a podvol se tomu, kdo se chová urážlivě.
Nepřihmuňuj oči kvůli vášnivci,
ale před rozvášněným vášnivcem ustup
a ponech ho jeho zvůli;
Bůh dovede mu odplatiti.
Vášnivec v chrámu jest jako strom,
který vyrostl v lese:
V okamžiku jest zbaven svých větví
a jeho konec jest mu připraven v přístavním skladišti.
Jest odplaven daleko od svého místa
a oheň jest jeho pohřebním rouchem.
Spravedlivý, tichý člověk se drží stranou;
jest jako strom, který vyrostl v zahradě /srov. Ž 1!/
zelená se, nese dvojnásobné množství plodů,
jest před obličejem svého pána,
jeho ovoce jest sladké, jeho stín jest příjemný
a jeho konec jest mu připraven v zahradě.
Všichni tiší v chrámu říkají:
„Veliká jest sláva Reova.“
Přidrž se mlčenlivého;
najdeš život a budeš zdrav na zemi.

Tak je dobrý člověk „muž Maaty“, muž pravdy, spravedlnosti, harmonie. Některými rysy tedy egyptská etika připomíná taoismus. Rozhodně není nelidská či méněcenná, obsahuje ovšem v sobě nebezpečí formalismu, institucionalismu a tradičnosti, jak jsme se již zmínili. Zvláště velké mudroslovné sbírky by zasloužili nového zpracování, abychom se dověděli, nakolik stálo egyptské mudrosloví s počínající imanentizací kosmu i u kolébky starověké filozofie.

7

EGYPTSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

LITERATURA MYTOLOGIE

A. ÚVOD A ROZTŘÍDĚNÍ

Staroegyptská literatura je velmi rozsáhlá, najdeme v ní různé literární druhy; v próze od pohádky /viz Lexa, Výbor I, 197: „O dvou bratřích“/ přes umělý dopis /tamtéž 151 „Dopis vdovce duchu své manželky“/ a životopis /tamtéž 31 „Sinuhet“/, až po dobrodružný cestopis /tamtéž 225 „Venamon“/. V poezii znali Egypťané písně milostné /tamtéž 155/ i lyriku reflexivní /tamtéž 126 „Píseň harfeníkova“/, bajky /Lexa, Výbor II, 112/ i ještě jiné literární druhy.

Nás zde ovšem zajímá jen literatura náboženská. I ta je velmi rozsáhlá. Roztříďme si ji do dvou velkých skupin: A. literatura náboženská v širším slova smyslu, a B. texty mytologické. Mezi oběma skupinami je ovšem plynulý přechod, zvláště u textů liturgických, jako jsou modlitby, chvalozpěvy a rituály, to jest předpisy pro konání různých slavností a mystérií, které dramaticky zobrazovaly mytické příběhy.

B. TEXTY OBECNĚ NÁBOŽENSKÉ

1. MUDROSLOVÍ

Tvoří přechod mezi literaturou didaktickou a náboženskou. Zabývali jsme se jím podrobně v předchozí kapitole.

2. POHŘEBNÍ TEXTY

Jsou nám dochovány zvláště bohatě. Řada z nich byla původně určena k recitaci při pohřebních obřadech, jiné měly sloužit mrtvému jako zaříkávadla, aby úspěšně překonal všechny nástrahy, číhající v záhrobí, a obstál na podsvětním soudu. Tradičně se pohřební texty dělí do tří skupin:

a) **Texty z pyramid:** /Lexa, Náboženská literatura 155-181, Výbor I, 20-24/. Byly nalezeny na stěnách chodeb a síní v pyramidách králů V. a VI. dynastie /okolo r. 2300/. Jsou to buď modlitby při oběti duchu zesnulého krále nebo magická říkadla, která mají zesnulému králi zjednat i v záhrobí božskou moc. Nejvýraznější z nich je líčení, jak zesnulý faraó Venis loví a pohlcuje bohy /viz Lexa, Náboženská literatura 106-169, Výbor I, 20-24/. Tím získává jejich moc i životní sílu a stává se jejich vládcem.

b) **Nápisy z rakví:** /Lexa, Náboženská literatura 182-207/ Jsou o něco pozdější, pocházejí především z doby Střední říše /2000-1700/. Proti textům z pyramid mají navíc nápisy a dodatky, označující, čeho lze odříkáním příslušného textu dosáhnout, např. jak vejít do nebe, jak se proměnit v sokola, jak zahnat draka od lodi Reovy, jak nezemřít podruhé, jak se stát čarodějníkem, jak otevřít v noci hrob atd. Tvoří tedy plynulý přechod k magickým textům, kterých je známo mnoho zvláště z pozdější doby /viz Lexa, Čarodějnictví/. Často se v nich objevuje forma rozhovoru, kterým se zesnulý prokazuje v podsvětí jako znalec všech potřebných tajemství.

c) **Knihy mrtvých:** O nich byla zmínka již v předchozí kapitole. I v nich je řada magických textů, např. jak oživit malou sošku, zvanou vešebt, která se přidávala do hrobu proto, aby zesnulého zastoupila, kdyby měl v záhrobí pracovat. Někdy se dávalo takových sošek zesnulému do hrobu celé množství, aby se mohli v práci vystřídat.

3. HYMNY

Lexa jich uvádí celou řadu, a to jak hymny kající, tak chvalozpěvy. Mezi kající vyznání patří např. Zpověď Neferabova /Lexa, Náboženská literatura 281/ nebo modlitba sesazeného úředníka k Horovi /tamtéž 284/,

mezi chvalozpěvy např. chvalozpěv na Usira /tamtéž 286/, poděkování Meretsegeře /tamtéž 280/, poděkování Amon-Reovi /tamtéž 282, obsahuje pozoruhodné období k některým žalmovým obrátům, např. Ž 30,6; 103,9 nebo i prorockým Jr 3,5.12/. Na některých hymnech je ještě nyní patrné, jak vznikly srůstem různých textů, oslavujících asi dříve různé bohy /viz chvalozpěv na Amona, Lexa, Náboženská literatura 292-300/. Nejslavnější ze staroegyptských hymnů je chvalozpěv Echnatonův na Atona – Slunce /Lexa, Náboženská literatura 287; Lexa, Výbor I, 129/. O jeho obsahu a rázu byla zmínka v oddíle o vesetském panteonu v odstavci o Atonovi.

4. RITUÁLY

Nejpozoruhodnější z nich je bezpochyby rituál Usirových mystérií v Ebozu /viz Lexa, Náboženská literatura 344/. Lexa ovšem přeložil jen krátký text z doby Střední říše /XII. dynastie/, o pozdější podobě Usirových mistérií máme podrobnější zprávy z helénistické doby. O průběhu těchto mystérií byla zmínka při probírání bohů Usira a Esety v oddíle v onském panteonu a tamní Devítici.

5. LEGENDY

Do tohoto literárního druhu by bylo možno zařadit pestré vyprávění o „zplození, narození, mládí a korunovaci královny Hatšepsovy“ /Lexa, Náboženská literatura 232-344/. Je samozřejmě protkána mytickými motivy a je to vlastně slovní doprovod k souboru obrazů.

6. ČARODĚJNICKÉ TEXTY

Ty zpracoval Lexa ve zvláštní knize /Staroegyptské čarodějnictví, Praha 1925/, některé z nich jsou však i v knize „Náboženská literatura staroegyptská“. Zvláště pěkná ukázka jsou povídky o čarodějnicích, zařazená též do Lexova výboru /I, 92-106/. Ze zásadních důvodů je však sporné, má-li se čarodějnictví zařazovat do náboženství. Podstatou magie je lidská, svévolná manipulace s božskými silami a nikoli vztah k bohům a jejich zýváání. Prakticky však obojí přechází jedno do druhého.

C. TEXTY MYTOLOGICKÉ

I tyto texty můžeme rozdělit do několika skupin, a to především podle obsahu. Na prvním místě jsou kosmo- a teogonie, a to

1. ARCHAICKÉ, odvozené z pozorování přírodního rytmu:

- a) Prapahorek: vystoupil z chaotického bahna jako souše ze záplav /ohlas v kosmogonii onské a chánské/.
- b) Prapták /husa/ snesl vejce z něhož se vylíhlo slunce /žlutek/ – /ohlas v chmunské kosmogonii/.
- c) Žáby a hadi, tvorové vznikající samoplozením, povstali z bahna /ohlas v kosmogonii chmunské/.
- d) Lotos vyrostl z bahna a z jeho květu vzešlo slunce.
- e) Kráva /Hathor/ se zvedla z bahna, slunce měla na hřbetě.
- f) Slunce přilétlo jako pták a usedlo v Egyptě /fénix-benu!/.
- g) Chrobák, vzniklý samoplozením, přivalil sluneční kouli.

2. SPEKULATIVNÍ KOSMOGONIE

- a) Onská: Na počátku byl prachaos Nun, v němž však už byl ukryt princip života a řádu, vědomý sebe sama. Ten z něho povstal jako bůh Atum, zplodivší další bohy.
- b) Chmunská: Z prachaosu se vynořil prapahorek, „ostrov plamenů“, na něm pak osmice bohů /čtyři generace – čtyři dvojice/.
- c) Mennoferská: Prastvořitel Ptah vytvořil vše svou myšlenkou a slovem, které byly hypostazovány.
- d) Vesetská: Prastvořitel je Amon, všichni ostatní bozi jsou jen jeho aspekty.

Tyto teogonické mýty jsou však většinou – až na několik výjimek – naší rekonstrukcí. Nejvýznamnějším kosmogonickým textem je tak zvaný Památník memfiské teologie, který Lexa přeložil a uveřejnil ve své Náboženské literatuře staroegyptské str. 317-323. Je nám zachován na známé „Desce Šabakově“. To byl faraó pozdní doby z XXV. nubijské dynastie /byla u vlády 751-656/. V jeho době se našel neúplný spis, který dal Šabaka přepsat na

kamennou desku, a to ještě s mnoha chybami. Šabakova deska obsahuje dva spisy. První z nich je mennoferská redakce sporu Hora se Sutechem, ovšem velmi neúplná. Druhá, závažnější část líčí stvořitelskou činnost Ptahovu:

„On /Ptah/ vytvořil všechny bohy, Atuma i jeho devatero.

Všecka božská slova povstala z myšlenky srdce a rozkazu jazyka.

On vytváří duchy a

On tvoří touto řečí všechny pokrmy a všecku stravu /sr. Ž 104,27/.

On tvoří to, co jest milováno, i to, co jest nenáviděno.

On dává život pokojnému a smrt zločinci.

On vytvořil všechny práce a všecka umění, jež vykonávají ruce.

Nohy chodí a všechny údy se pohybují podle jeho rozkazu; jak vymyslelo to srdce a vyšlo to z jazyka, tak se všecko děje.

Atum, jenž stvořil bohy, řekl o Ptahu Cenenovi:

On jest tvůrce bohů, z něho povstaly všechny věci, potrava i pokrmy, oběti bohů i všecko dobré.

A Thovt /ví/ , že jeho síla jest větší než /síla všech ostatních/ bohů.

Ptah byl spokojen, když stvořil všechny věci a všecka božská slova.

Stvořil tak bohy, stvořil města, zřídil kraje,

usadil bohy do jejich kaplí, určil jim jejich obětní chleby,

vypravil jejich svatyně a zobrazil jejich těla podle jejich přání.

A tu vstoupili bozi do svých těl ze dřeva, kamenu a bronzu všeho druhu.

Všecko zrálo na svých stromech, když to tam vzniklo...“

O významu této kosmogonie byla již zmínka při probírání boha Ptaha a mennoferského panteonu. Citováno je podle Lexy, Náboženská literatura 317-324/.

Vedle mýtů kosmogonických a teogonických tvoří nejvýznamnější součást bájesloví příběhy, jejichž námětem je boj bohů čili

3. TEOMACHIA

V egyptském bájesloví patří do této kategorie především příběh o **sporu Hora se Sutechem**. Je to ústřední a nejzávažnější báje celého egyptského

náboženství. Naráží se na ni v textech pohřebních, v Knize mrtvých, v mudrosloví, v zaklínadlech, prostě všude. Český překlad vydal Lexa ve Výboru I., 207-221.

Příběh navazuje na onskou kosmogonii. Atum zplodil Šova a Tefnut, ti zase zplodili Geba a Nut. A ti měli čtyři děti: syny Usira a Sutecha, dcery Esetu a Nebthetu. Eset byla družkou Usirovou, Nebthet Sutechovou. Po Gebovi, svém otci, se stal králem Usirev /podle jiného pojetí byl Usirev králem Dolního Egypta, Sutech Horního Egypta/. Usirev kraloval dobře, země pod jeho vládou rozkvétala. Sutech ho však nenáviděl a ukládal mu o život. Chytrá Eset několikrát nebezpečí odvrátila, nakonec však přece jen Sutech Usira zavraždil a hodil do Nilu. Eset s Nebthetou jej však oplakaly, našly a ukryly. Sutech objevil skrýš, rozsekal Usira na kusy a roznesl po Egyptě. Na to se Eset s Nebthetou obrátily o pomoc ke králi bohů Reovi, ten jim poslal Anupa a s ním pak obě sestry shledaly všechny části Usirova těla, odnesly je do božské síně a tam Anupev Usira nabalzamoval. Potom se Eset v podobě holubice snesla na Usirovu mumii a počala. Když se to Sutech dověděl, začal Esetu pronásledovat. Ta se ukryla v bažinách delty, kde porodila Hora. O mladém Horovi se vyprávělo mnoho příběhů, třeba jak si zkazil žaludek, až musil s účinnou léčbou zasáhnout sám král bohů Re. Jindy - podle 113. kapitoly Knihy mrtvých - spadl Hor do vody a utopil se. Našel ho však krokodýlí bůh Sobek, vylovil ho a Re ho opět navrátil životu. – Když Hor dospěl, rozhodl se pomstít svého otce Usira, přemoci Sutecha a sám získat království po otci. Zde se počíná vyprávění, které Lexa uveřejnil ve Výboru I, 207-221. Příběh začíná líčením soudu bohů, kde Devatero bohů navrhuje dát královský úřad Horovi. Reharachte se však zpěčuje. Tak volají jako rozhodčího beraního boha Benebdedeta, ten navrhuje napsat dopis bohyni Nejtě. Thovt – písař tak učiní a Nejt doporučí dát království Horovi a Sutecha odškodnit majetkem a bohyněmi Anatou a Astartou. Ale Reharachte se zpěčuje dál, až jej urazí bůh Beboj. Reharachte zarmoucen ulehne - podobně jako rozhněvaný Achab /1Kr 21,4/ - a bozi se rozejdou. Po dlouhé době přijde Hathor, která vládce bohů potěší a usmíří, takže je hotov pokračovat v soudu. Nejdřív řeční Sutech a chce království. Ale Enhuret a Thovt mu odpírají,

kdežto Benebdedet je pro Sutecha. Pak mluví Hor a po něm Eset. Sutech však přísahá, že nepřijde před soud, bude-li Eset přítomna. Nato překládá Reharachte soudní zasedání na ostrov a převozníkovi zakazuje převézt ženu. Eset se však lstí a v podobě stařenky na ostrov dostane také. Tam se pak změní v krásnou dívku. Sutech ji nepozná, zamiluje se do ní a ona mu vypráví, že přišla o manžela a nyní chce vetřelec, který ho zabil, ještě připravit jejího syna o dědictví. Sutech netuší, že je to jeho případ – podobně jako David v příběhu o uloupené ovečce 2Sa 12,1-7 – a vysloví rozsudek, jímž se sám odsoudí. Bozi rozhodnou ve prospěch Hora, ale Sutech rozsudek odmítá a navrhuje souboj, zřejmě ve smyslu ordálu. Nejprve se oba promění v hrochy. Prohrát má ten, kdo se vynoří v době tří měsíců a tří dnů. Eset chce pomoci Horovi tím, že Sutecha vyloví udicí. Udice však omylem zachytí nejprve Hora. Když Hor začne naříkat, přikáže Eset udici, aby ho pustila. Pak zachytí Sutecha, ale Eset se nad ním smiluje a pustí ho. Tu se Hor na Esetu rozlobí a uřízne jí hlavu. Eset se promění v bezhlavou sochu a Reharachte vyhlašuje, že Hor musí být potrestán. Sutech je vyslán, aby Hora našel a potrestal. Najde ho pod keřem v oáze, zbije ho, vyloupne mu obě oči a zakope je do skály. Pak se vrátí a ohlásí, že Hora nenašel. Zatím však Hora najde Hathor a uzdraví mu oči gazelím mlékem /pohátkový motiv – viz Zlatý kolovrat!/. Pak jde a vše ohlásí na soudu bohů. Reharachte potom oba bohy odešle se slovy: „Jezte a pijte, nechte nás na pokoji a zanechte těchto neustálých pŮtek!“ Nato Sutech pozve Hora k sobě, zřejmě na hostinu, ale v noci se ho pokusí znásilnit. Hor však tomu zabráni tím, že zachytí Sutechovo semeno do rukou. Hlásí to Esetě, ta zděšena rychle Horovi uřízne poskvřněnou ruku a zařikávaním mu přičaruje jinou. Uříznutou ruku hodí do vody. Potom získá od Hora jeho semeno a zajně vylije na lociku, Sutechovu oblíbenou zeleninu. Sutech lociku sní a aniž to tuší, otěhotní z Hora. Sám však vyzve Hora znovu na soud. Tam říká: „Nechť jest mi odevzdán královský úřad, neboť, co se týká Hora, vykonal jsem na něm vítězný čin!“ Bozi chtějí naplivat Horovi do obličejce, ale ten se jim i Sutechovi vysměje a říká: „Všecko to, co řekl Sutech, je lež. Zavolejte símě Sutechovo a uvidíme, co odpoví, zavolejte také mé símě, ať uvidíme, co odpoví!“ Thovt vloží Horovi ruku

na rameno a říká: Vyjdi ven, sítě Sutechovo! – Ale ono odpovídá z vody v bažinách. Na stejnou otázku po semenu Horovu však ono vyjde v podobě zářící koule Sutechovi z čela. Kouli si pak Thovt nasadí jako diadém na hlavu. Ale Sutech navrhuje nový souboj, tentokrát s loděmi. Sutech si vytesá loď z kamene a ta se mu ovšem potopí, kdežto Hor ze dřeva, a ta plave. Tu se závistivý Sutech promění v hrocha a Horovu loď potopí. Hor ho za to zasáhne harpunou /zde je podle všeho pozadí královského lovu na hrochy, jak jsme se o něm zmínili v § 4/. Bozi přikáží Horovi, aby Sutecha nechal, Hor pak pluje do města Saj k Nejtě pro rozsudek. Souzení pokračuje, Thovt navrhuje dopsat Usirovi. Mezi bohy a Usirem se rozvine čilá korespondence, Usirev doporučí za nástupce Hora. Soud se zase překládá na ostrov, tam je konečně uznáno Horovo právo a Sutech předveden v poutech. Teprve nyní je i Sutech ochoten uznat, že královský úřad má být odevzdán Horovi. Potom následuje Horova korunovace. Po ní se zeptá Ptah, co dělat se Sutechem. Nato odpovídá Reharachte: „Nechť svěřen jest mi Sutech, syn Nutin, nechť sídlí u mne jako můj syn a nechť hřímá, aby se ho báli!“ /Vzpomeňme na to, že Sutech byl ztotožňován s Baalem, bohem bouře/. Nakonec se koná velká slavnost, při níž všichni jásají, když vidí, že Hor se stal králem.

Tato báje je srdcem celé egyptské mytologie, její různé části a situace jsou pozadím nastolovacích ritů, mumifikačních i Usirovských mystérií. Mnoha egyptským obřadům a zvykům lze porozumět jen v jejím světle.

Na druhém místě podle důležitosti v egyptské mytologii a podle hojnosti narážek stojí

4. BÁJE O REOVĚ OKU

Jde vlastně o celý svazek bájí, které se navzájem prolínají a překrývají. Jejich společným jmenovatelem je to, že slunce – Reovo oko na čas zmizelo a opět se objevilo. Reálným pozadím této báje jsou pravděpodobně jevy na obloze, které chce tato báje vysvětlit; jde tedy o aitiologii. Zmínili jsme se již o tom, že Egypťané považovali slunce a měsíc za oči Horovy nebo později Reovy, slunce je pravé oko, měsíc levé. O Reově oku mluví již texty z pyramid, jde tedy o báji velmi starou. Podle jedné verze se

Atumovi čili Reovi ztratily jeho děti Šov a Tefnut. Proto vyslal své oko, aby je našlo a přivedlo zpět. Podle jiné verze vyslal své oko proti nepřátelům, zvláště pak proti bouřícím se lidem. K této verzi se ještě vrátíme. V obou těchto případech vyslal oko Re sám. Známe však ještě jinou verzi, podle níž oko opustilo své místo svévolně, ze zlosti. Ale Re po něm touží, proto je za pomoci Thovta usmíří a získá zpět. Podle jiného podání však vracející se oko zjistí, že Reovi zatím narostlo nové. Tu oko nařká a roní slzy, jež se po dopadu na zemi mění v lidi. Re se však nad navrátilivším okem smíloval a změnil je v posvátného hada urea a vložil si je na čelo, takže teď oko jako odznak královské moci vládne celému světu. Zajímavá podobnost o vzniku lidí z božích slz spočívá ve slovní hříčce: člověk se řekne egyptsky romet a slza romjet. – Vedle urea bylo Reovo oko ztotožňováno s bohyněmi Hathor, Eset a Tefnut, v báji o vyslání oka proti nepřátelům také se Sachmet. Okem Reovým se nazývala i koruna a člun, v němž jezdí po obloze.

Zvláštní a velmi zajímavá verze báje o Reově oku je „Legenda o zkáze lidstva a odchodu Reovu na nebe“ /tak Lexa, Náboženská literatura 304–312/. Připomíná starobabylónskou a biblickou zprávu o potopě, protože hlavní zápletkou spočívá v tom, že Re chtěl zničit lidstvo. Zopakujme si stručně obsah báje podle Lexova překladu: „Když se Re uvázal v kralování, byli lidé i bozi zajedno. Když však zestárl, takže jeho kosti byly stříbro, jeho údy zlato a jeho vlas byl drahý kámen lazulový, lidé si začali vymýšlet zlé věci. Když se to Re dověděl, rozkázal: Zavolejte mi mé oko, Šova, Tefnutu, Geba, Nutu i otce a matky, kteří byli se mnou, když jsem byl v pravodstvu, i Nuna, a ať přivede s sebou své dvořanstvo, ale opatrně, aby je lidé nespatriili! /podobný motiv v báji o Utnapištimovi!/ Bozi přijdou a Re se jich ptá na radu. Nun odpovídá: Můj synu Re, větší než ten, jenž ho zplodil, veliký je strach před tebou, když tvé oko vyjde proti těm, kteří ti spílají! Nato říká Re: Hledtě, utíkají do pouště, bojíte se pro to, co řekli! – Nato navrhují bozi: Vyšli svoje oko, ať rouhače uvrhne do neštěstí! Což je nemáš na svém čele, aby bilo tvé nepřátele? – Re je tedy vysílá a ono se mstí na lidech jakožto Hathor. Pak se vrací a Re je – tedy oko-Hathoru – vítá. Hathor si libuje, jak sladké bylo, když se jich zmocnila. Slůvko

„zmocnit se“ je zase slovní hříčkou, názvukem jména Sachmet, lví bohyně mennoferského panteonu, pověstně krutostí. Re však už má vraždění dost. Když oko-Hathor-Sachmet odejde, dá si Re přinést z Jebu co nejvíc plodů mandragory, rozemleté je dá nasypat do 7000 džbánů piva a to pak v noci vylít na zem tak, že pole byla zaplavena čtyři pídě vysoko. Krutá bohyně to ráno našla, měla červenou tekutinu za krev /srov. Jákob – Ezau, Gn 25,30/, dala se do pití a opila se. Pak se vrátila, protože lidi nepoznala a nenašla. Nato Re ustanovil, že takový opojný nápoj má být připravován o výročních svátcích. Pak je v textu mezera. Potom říká Re, že už má chuť být pohromadě s lidmi, a dodává: Pobil bych je, jako by jich ani nikdy nebylo, kdyby nebylo mé přílišné dobroty! – Nato přikazuje Nun své dceři Nutě, aby si posadila Rea na záda, to jest zvedla slunce na oblohu. Nut se tedy změnila v krávu /viz splývání Nut a Hathor!/ a Re se ocitl na jejím hřbetu. Potom odešel do paláce na hřbetě krávy a bydlil tam společně s bohy. Tím však zmizelo slunce a země se ocitla v temnotě. Lidé jsou z toho následujícího jitra nešťastní a snaží se zbraněmi zahnat nepřátele, kteří způsobili, že slunce zmizelo. Další text je přerušen, je v něm několik mezer. Re však říká lidem: Vaše hříchy budetež vám odpuštěny! – sám se usidluje na nebi a pořádá celý kosmos, Nutu i Geba. Pak si dá ještě Re zavolat Thovta a přikazuje mu, aby na vše dohlížel a střežil zřízený řád. Nakonec Re objal Nuna – pravodstvo, připomněl své stvořitelké činy a uzavřel svou řeč vyznáním: „Noc je duše temnoty, Re jest duše pravodstva, Zedetský beran jest duše Usirova, krokodýlové jsou duše Sobkovy, duše ostatních jsou v hadech, duše draka Apopa sídlí ve východním horstvu, duše Reova jest v celém světě“.

Pokus o srovnání egyptského náboženství s mezopotámským a kenaanským najde čtenář v doslovu této knihy, stejně jako i náčrt jeho vztahu ke Starému zákonu. Zájemci o podrobnější údaje o egyptském náboženství se mohou dát věst připojenou bibliografií.

BIBLIOGRAFIE KE STARÉMU EGYPTU

A. PRÁCE VYDANÉ ČASKY, AŽ PŮVODNÍ NEBO PŘELOŽENÉ

1. O EGYPTU OBECNĚ

- Justin Václav Prášek, Egypt za slavných dob faraonův. Světová knihovna, Praha, Otto, 1914, 159 stran. Na svou dobu výborné, dnes poněkud zastaralé.
- František Lexa, Výbor ze starší literatury egyptské. Šolc a Šimáček, Praha 1947, 228 stran + přílohy. Vynikající překlady nejzávažnějších literárních památek, nepostradatelné k hlubšímu studiu.
- František Lexa, Výbor z mladší literatury egyptské. Šolc a Šimáček, Praha 1947, 221 stran + přílohy. O knize platí totéž co o předchozí.
- František Lexa, Veřejný život ve starověkém Egyptě I. Čs. akademie věd, Praha 1955. I díl Výklad, 250 stran + mapy. II. díl Doklady, 210 stran + přílohy. Vynikající dílo, téměř nepřehledné množství konkrétních údajů, důležité k dalšímu studiu.
- V. Petrovskij a A. Belov, V říši velikého Hapi. Přeložila Dagmar Vejdělková, Praha 1958, edice Věda mládeži 57, 314 stran. Čtivé, instruktivní.
- Zbyněk Žába, Tesáno do kamene, psáno na papyrus. Praha 1966, 118 stran. Rozbor a ukázky staroegyptské literatury. Hlavní pozornost je věnována literárním žánrům.
- Stanislav Richter, Říše faraonů. Čtení o starém Egyptě. Vyšehrad, Praha 1973, 204 stran. Esejistické pokusy o interpretaci staroegyptské kultury a náboženství od neegyptologa; v řadě postřehů, jen z části přesvědčivých, jsou i některé zřejmé omyly.

2. ARCHEOLOGIE

- C. W. Ceram, Bohové, hroby, učenci. Praha 1961. Stať o Egyptu je dobře čtivá a vhodná pro první poučení.
- Karl Bruckner, Zlatý faraó. Přeložil Vojtěch Zamarovský. Státní nakladatelství dětské knihy, Praha 1962, 243 stran. Jde o příběh nalezení Tutanchamonova hrobu, sice pro mládež, ale velmi zdařilé. Kniha má cenné přílohy o dějinách egyptologie i starého Egypta.
- C. W. Ceram, Oživená minulost. Dějiny archeologie v obrazech. Orbis Praha 1971. Stať o Egyptu str. 81-176 je velmi instruktivní a zachycuje postupné odkrývání starého Egypta.
- V. Zamarovský, Jejich Veličenstva pyramidy. Praha 1975.

3. NÁBOŽENSTVÍ

- František Lexa, Náboženská literatura staroegyptská. Díl I. J. Šnajdr Kladno 1920, Knihy východní 3. Stran 147 + XXVIII + 19 obrazových příloh /obsahuje vlastní pojednání o egyptském náboženství/.
- František Lexa, Náboženská literatura staroegyptská. Díl II. J. Šnajdr Kladno 1921, Knihy východní 4. Stran 424. /Obsahuje přeložené texty s krátkými úvody o jejich povaze a vydáních/ Obě tyto knihy či oba díly jsou dodnes velice cenné, zvláště druhý díl je téměř nepřeborným pramenem pro hlubší poznání egyptských náboženských představ.
- František Lexa, Staroegyptské čarodějnictví. Sfinx Praha 1923. Část I. /Pojednání/ 188 stran, část II. /Překlad textů/ 252 stran + 73 stran příloh. Velmi obsáhlá sbírka materiálu. Kniha vyšla v r. 1925 francouzsky a získala Lexovi světové uznání. Z odstupů času se ovšem ukazuje, že v hodnocení je někdy Lexa poplatný filozofickým kategoriím své doby.
- František Lexa, Obecné mravní nauky staroegyptské. Svazek první, Demotický morální papyrus leydenský /Papyrus Insinger/. V Praze 1926 /Sbírka pojednání a rozprav filozof. fakulty VIII/. 97 stran. Práce vyšla i francouzsky pod titulem Papyrus Insinger.
- František Lexa, Obecné mravní nauky staroegyptské. Svazek druhý. Nauka Ptahhotepova a zlomek nauky Kagemniovy. V Praze 1928. /Sbírka

pojednání a rozprav filozof. fakulty IX/. 95 stran českého textu, str. 99-134 obsahují francouzský překlad.

- František Lexa, Obecné mravní nauky staroegyptské. Svazek třetí. Nauka Aniova a Amenemhetova. V Praze 1929. /Sbírka pojednání a rozprav filozof. fakulty XI/. Výtahy ze všech tří prací jsou v Lexově Výboru, a to Papyrus Insinger je č. 37 /Díl II, str. 32-66, tam nazváno „Nauka neznámého autora“/; nauka Ptahhotepova je č. 6 /I. díl str. 45-61/; nauka Amenemhetova je č. 17 /I. díl str. 136-138/.
- Světové mytologie /autorský kolektiv, přeloženo z maďarštiny/, Praha Orbis 1972, má stručnou, ale obsažnou stať o starém Egyptě /str. 106-129/, kterou zpracoval Vilmos Wessetzky.

4. UMĚNÍ

- Ägyptische Kunst aus den Sammlungen des Meseum in Kairo, Artia Praha 1962. Fotografie W. a B. Forman, text M. Vilímková. 72 stran textu + 117 obrazů. 2. vydání 1968. Kniha je poměrně srozumitelná i českému čtenáři. Mnoho přesných věcných informací, zřetelné reprodukce.
- Giovanni Garbini, Starověké kultury předního Východu. Umění světa 2. Artia Praha 1971, Egypt /str. 118-180 přel. dr. Miroslav Verner/. Vynikající dílo, výborné reprodukce. Na proměnách uměleckého slohu během egyptských dějin ukazuje autor vývoj duchovního ovzduší.

B. CIZOJAZYČNÉ PRÁCE,
JEN O NÁBOŽENSTVÍ

1. NĚMECKÉ PRÁCE

- H. Schäfer, Das Mysterium des Osiris in Abydos, 1904
- A. Scharff, Ägyptische Sonnenlieder, 1922
- H. Schäfer, Die Religion und Kunst in El Amarna, 1923
- K. Sethe, Dramatische Texte zu altägyptischen Mysterienspielen, 1928
- H. Kees, Ägypten. Religionsgeschichtliches Lesebuch, 1928

- A. Erman, Die Religion der Ägypter, 1934, druhé vydání 1968 /Základní syntetická práce, stále velmi cenná, 483 stran/
 H. Jacobsohn, Die dogmatische Stellung des Königs in der Theologie der alten Aegypter, 1939
 H. Kees, Der Götterglaube im alten Ägypten, 1941 /Nejpodrobnější dosud nepřekonané zpracování panteonu/
 C. E. Sander-Hansen, Der Begriff des Todes bei den Ägyptern, 1942
 H. Junkers, Pyramidenzeit. Das Wesen der altägyptischen Religion, 1949
 S. Schott, Das schöne Fest vom Wüstentale. Festbräuche einer Totenstadt, 1952
 H. Bonet, Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte, 1952 druhé vydání 1971 /Abecedně seřazeno, nejobsáhlejší slovníkové dílo – 883 stran. Podrobné údaje a odkazy na prameny i literaturu, delší hesla však nejsou dosti utříděna a přehledně zpracována/
 H. Kees, Totenglaube und Jenseitsvorstellungen der alten Ägypter, 1956
 C. J. Bleeker, Die Geburt eines Gottes. Eine Studie über den ägyptischen Gott Min und sein Fest, 1956
 G. Roeder, Die ägyptische Religion in Texten und Bildern. I.-IV. 1959nn
 S. Morenz, Ägyptische Religion, 1960 /vyšlo v řadě Die Religionen der Menschheit 8. Poslední velké syntetické dílo zemřelého lipského profesora s pozoruhodným a svérázným důrazem na lidské hodnoty egyptského náboženství, 397 stran/
 S. Morenz, Gott und Mensch im alten Ägypten, 1964. /Přístupněji psaná syntéza Morenzova celoživotního díla, podnětná a zajímavá, na 180 stranách. Vyšla v NDR – Koehler und Amelang, Leipzig, doporučuji!/
 W. Helck, Die Mythologie der alten Ägypter, 1965, /Práce je součástí díla Wörterbuch der Mythologie, vyd. Haussig, svazek I, str. 313-406. Kromě stručných úvodních statí obsahuje krátká přehledná a obsažná hesla, abecedně seřazená, a to jména bohů a hlavní mytologické pojmy. Je postavena hlavně na Bonetovi a Keesovi/
 H. J. Jansen, Ägypten, 1971 /stať ve velkém díle Handbuch der Religionsgeschichte, vyd. Asmussen und Laessoe, svazek I./

2. ANGLICKÉ PRÁCE

- J. H. Breasted, Development of Religion and Thought in Ancient Egypt, 1912
 J. H. Breasted, Ancient Records of Egypt I.-V., 1927
 H. Sadman – Holmberg, The God Ptah, 1946
 H. Frankfort, Kingship and the Gods, 1948 /Základní dílo, postihující ve světové literatuře poprvé zřetelně rozdíl v sakrální roli egyptského a mezopotamského krále. U nás věc postihl S. Daněk ovšem už v r. 1924 – viz revue Kalich 9 /1924/ 142-162/
 H. Frankfort, Ancient Egyptian Religion, 1948
 S. A. B. Mercer, The Religion of Ancient Egypt, 1949
 J. Černý, Ancient Egyptian Religion, 1952 /Nevelká – 150 stran – ale velmi obsažná a výstižná práce, asi zatím nejzdařilejší syntéza v anglické literatuře/
 J. Zandee, Death as an Enemy, according to Ancient Egyptian Conceptions, 1960
 A. Gardiner, Egypt of the Pharaohs, 1964
 C. J. Bleeker, The Religion of Ancient Egypt, 1969. /Obsaženo v díle Historia religionum, Handbook for the History of Religions, Leiden, Brill, I. díl 1969, str. 40-114. Výborná obsažná zkratka předního holandského odborníka s řadou kritických postřehů na okraj dřívějšího bádání o nových syntetických pohledů.

3. FRANCOUZSKÉ PRÁCE

- A. Moret, Mystères égyptiens, 1922
 A. Moret, Rois et Dieux d'Égypte, 1922
 J. Vandier, La religion égyptienne, 1949 /Nejzdařilejší novodobá syntéza psaná francouzsky./
 E. Drioton, Pages d'Égyptologie, 1952